

УДК 725 (476)

Przekształcenia konwersyjne form architektury sakralnej pogranicza po II wojnie światowej na przykładzie wybranych świątyń poewangelickich

Teterycz-Dorosz M.

mgr inż. arch., doktorantka Zakład Architektury Kultur Lokalnych
Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej

Предметом исследования является архитектурное переустройство евангелических храмов, расположенных на территории Вармии и Мазур. Цель исследования – представление главных изменений, возникающих в архитектуре храмов в результате их конверсии и отражающих различие между реформаторскими и римско-католическими святынями.

Статья является попыткой ответить на вопрос – возможно ли использование сакральных объектов представителями различных вероисповеданий христианства при уважении к особенностям каждой из конфессий? Как далеко могут заходить перестройки, происходящие при конверсии храмов?

Основой исследования является анализ выбранных древних евангелических храмов, расположенных в Варминско-Мазурском воеводстве и используемых сегодня верующими римско-католического вероисповедания.

Предметом opracowania są przekształcenia architektoniczne obiektów poewangelickich zlokalizowanych na terenie Warmii i Mazur. Praca ma celu przedstawienie głównych przemian zachodzących w tej architekturze na skutek konwersji, wykazując różnice między świątyniami reformowanymi i rzymskokatolickimi.

Jest także próbą odpowiedzi na pytania: czy możliwe jest użytkowanie obiektów sakralnych przez różnych wyznawców chrześcijaństwa z poszanowaniem dla odmienności każdej z konfesji? Jak dalece mogą sięgać zmiany powstałe na skutek przekształceń konwersyjnych?

Podstawą opracowania jest analiza wybranych dawnych świątyń poewangelickich zlokalizowanych w województwie warmińsko-mazurskim, użytkowanych obecnie przez wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego.

Tereny pogranicza to szczególnie obszar, na którym naturalnie dochodzi do koegzystencji ludzi różnych narodowości, kultur i wyznań. To zaś implikuje różnorodność świątyń powstających na stosunkowo niewielkim obszarze, bądź niekiedy także wzajemne przejmowanie obiektów sakralnych przez wyznawców różnych konfesji, jak miało to miejsce na

Warmii i Mazurach w okresie powojennym.¹⁰

Przemiany czy konwersje¹¹ stanowią część szerszego zagadnienia, traktującego o różnych przekształceniach obiektów sakralnych, czynionych czy to na potrzeby innych wyznań, czy jako adaptacji świątyń na obiekty o charakterze niesakralnym. Choć wszystkie te zjawiska miały miejsce na terenie Warmii i Mazur¹² w II poł. XX w., to przeważającym było przekazywanie świątyń ewangelickich rzymskokatolikom.

Przedmiotem niniejszych rozważań są przeobrażenia zachodzące w architekturze tych obiektów na skutek dokonanych konwersji. Ze względu na bardzo szeroki zakres zagadnienia, praca ogranicza się do rozpoznania wybranych obiektów zabytkowych. Ich analiza porównawcza pozwoli na wyciągnięcie wniosków i wstępne systematyzowanie przeobrażeń zachodzących

¹⁰ Po II wojnie światowej do terytorium Polski zostały przyłączone Prusy Wschodnie. Poszerzenie granic Polski przyczyniło się do opuszczenia terenów obecnej Warmii i Mazur przez ludność niemiecką, co wiązało się z pustoszeniem istniejących tu zborów ewangelickich. Na wyludnionych terenach osiedlali się ludzie z różnych regionów Polski, wyniszczonych działaniami wojennymi. W konsekwencji doszło do zmiany stosunków wyznaniowych na tych terenach, co stało się przyczyną późniejszych zmian konwersyjnych tych świątyń.

Zob. Wojtkowski J. M., *Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972-1992*, Olsztyn 2002

¹¹ Konwersja jest to „zmiana wyznania w obrębie wyznań chrześcijańskich”, (w:) *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2001

¹² Spośród 120 świątyń ewangelickich figurujących w rejestrze zabytków województwa warmińsko-mazurskiego, 78% stanowią obiekty przekształcone na kościoły katolickie, 5% na cerkwie prawosławne, 8,3% na funkcje niesakralne. Pozostałe obiekty pozostały świątyniami ewangelickimi (dane pozyskane z rejestru zabytków woj. warmińsko-mazurskiego z 2008 r.).

Zob. (w:) <http://www.nid.pl/>

w poewangelickich świątyniach województwa warmińsko-mazurskiego.

Okres powstawania ww. świątyń na Warmii i Mazurach obejmuje ponad pięćset lat. Licznie występujące tu przykłady można by sklasyfikować posiłkując się poziomem intensywności przekształceń dokonanych w ich formie architektonicznej, tak zewnętrznej, jak przede wszystkim wewnętrznej, po przekazaniu ich wyznawcom Kościoła rzymskokatolickiego.

Poziom ten, zgodnie z tym kryterium, można określić jako: subtelny, agresywny i neutralny.

Pierwszą grupę obiektów stanowią te, w których doszło do zmian znikomych, nie mających istotnego znaczenia dla ich istniejących dawniej form architektury i, co najważniejsze, wartości sakralnych tych form.

Przykładem charakterystycznym dla tego rodzaju zmian jest XVII w. kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Ostrymkole.

Obecny wygląd świątyni wskazuje na istotne zmiany poczynione w jej wnętrzu, niezbędne do przystosowania świątyni do liturgii rzymskokatolickiej lub też wynikające z tradycji Kościoła rzymskokatolickiego (np. przedstawienia świętych, które w Kościele ewangelickim nie były praktykowane). Porównując jej stan obecny i ten pochodzący z 1930r., kiedy obiekt należał do ewangelików, dostrzec można, że zasadnicze zmiany, zauważalne głównie we wnętrzu świątyni. Jej forma zewnętrzna nie uległa natomiast przekształceniom.¹³ Z dawnych czasów zachowano osadzone na belce tęczowej krucyfiks, tęczowe wycięcie w wieńcu i empery balkonowe oparte na słupach (fot. 1,2). Elementy pochodzące z XVIIw. to barokowy ołtarz (z 1683r.), ambona (z 1690r.) oraz organy (z 1799r.).

¹³ Pierwsza świątynia istniejąca w miejscowości Ostrykół została spalona w 1656 r. przez Tatarów. Obecnie istniejąca została wybudowana w 1667r. Kościół odrestaurowano w roku 19933 a następnie w 2008 (?). Obok kościoła w Wieliczkach świątynia ta jest jedną z najstarszych drewnianych zachowanych na terenie Warmii i Mazur (na podstawie dokumentacji Urzędu Konserwatora Zabytków w Olsztynie).

Mimo, że świątynia od ponad 65 lat służy rzymskokatolikom, nadal zachowuje swój ewangelicki charakter.

Rys.1. Wnętrze kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Ostrymkole¹⁴

Rys.2 Wnętrze kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Ostrymkole¹⁵

Innym przykładem wartym przytoczenia jest XXw. świątynia p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kalinowie Ełckim¹⁶. Obiekt do II wojny światowej służył protestantom, po czym został przekazany katolikom. Niedostrzegalne są istotne zmiany w jego wnętrzu, poza jego nowym wyposażeniem. Zachowany został ołtarz główny z 1925r.

¹⁴ Fot. z 1930r., autor: Zelinsky Bruno; (w:) <http://www.ciekawemazury.pl/> Zbiory fotograficzne Urzędu Konserwatora Zabytków w Królewcu z zasobów Instytutu Sztuki PAN

¹⁵ Fot. z 2014 r., autor: M. Teterycz-Dorosł

¹⁶ Świątynia została wybudowana w 1924r. Jest orientowana, dwunawowa, wzniesiona na planie prostokąta.

Do grupy obiektów, które zachowały swój pierwotny charakter należą także świątynie w Grabniku¹⁷, Rozogach (XIX w.) czy Kalinowie Ełckim (XX w.).

Przeciwstawny rodzaj przemian, do wyżej omówionych przykładów, prezentuje druga grupa obiektów, które na skutek konwersji uległy przemianom dość drastycznym, prowadzącym do zatracenia ich ewangelickiego charakteru.

We wzniesionym w 1591r. kościele p.w. św. Andrzeja Boboli w Rydzewie¹⁸ zachowane zostały co prawda elementy jego autentycznego wyposażenia ewangelickiego, tj. ołtarz z 1600r. i ambona z 1630r. Mimo tego doszło tu do próby zatarcia cech świątyni ewangelickiej. Usunięto istniejące tu pierwotnie, charakterystyczne dla świątyń tej konfesji, empory, a ich jedyną pozostałością są drewniane filary.

Przykładem o analogicznym do ww. poziomie przemian jest kościół p.w. Matki Boskiej Królowej Polski w Miłkach z 1481r.¹⁹ Wyburzeniu uległy w nim również empory, których jedyną pozostałością jest

¹⁷ Kościół został wybudowany przez protestantów w roku 1666. Obecnie istniejąca świątynia powstała w wyniku przebudowy istniejącego wcześniej obiektu. Wzniesiona została na planie prostokąta z zakrystią dostawioną do ściany zachodniej i drewnianą wieżą od strony wschodniej. Świątynie nie jest orientowana. Kościół prezentuje podobny charakter zmian jak w Ostrymkole. Choć po parafii ewangelickiej nie zostało zachowane żadne wyposażenie, to pod względem architektonicznym wewnątrz nie uległo radykalnym przemianom. Obecnie w prezbiterium widnieje krzyż z Chrystusem oraz obraz Matki Boskiej Częstochowskiej, zaś na ścianach umieszczono stacje Drogi Krzyżowej. Jest to kolejny przykład świątyni, która zachowała swój oryginalny charakter.

¹⁸ Parafia ewangelicka istniała tu od 1579r. Obiekt wybudowano w 1591r., zaś wieżę dobudowano w 1772r. Po II wojnie światowej kościół został przejęty przez katolików. Budowla posiada cechy gotyckie, barokowe i historyzujące. Powstała na planie prostokąta, z dostawioną od strony północnej zakrystią oraz - od strony południowej - kruchtą. Świątynia jest orientowana.

¹⁹ Obecny kościół został wzniesiony w 1669r. na murach gotyckich, pochodzących z 1481r. (po uprzednim spaleniu). Początkowo był użytkowany przez katolików, w czasie reformacji został przejęty przez protestantów, od 1945r. jest ponownie użytkowany przez katolików.

dziś chór muzyczny. Kościół został wyposażony także w obrazy przedstawiające świętych, a na ścianach zawisły stacje Drogi Krzyżowej. Świątynia pierwotnie była katolicka, od 1525 służyła protestantom, by po II wojnie światowej znów powrócić w ręce katolików.

Przykłady najstarszych obiektów z tej grupy, bo pochodzących z XV i XVIw., prezentują dość „brutalne” przemiany. Przystosowanie ich do obrządku rzymskokatolickiego wydaje się przebiegać momentami z brakiem poszanowania dla poprzednich użytkowników świątyni. W konsekwencji trudno już doszukać się w nich cech charakterystycznych dla architektury dawnych zborów ewangelickich.

Przemiany zachodzące w świątyniach przynależących do ostatniej z rozpatrywanych tutaj grup obiektów można umiejscowić pomiędzy zaprezentowanymi powyżej. Nie ograniczały się one ani do zachowania niezbędnego minimum identyfikacji wprowadzonej do nich nowej konfesji, ani nie stanowiły też jawnego wyparcia się poprzedniej, dawniej tu istniejącej. Są przykładami nieinwazyjnego, naturalnego jak się zdaje przystosowania konwersyjnego, uczynionego z poszanowaniem ich tradycyjnego statusu i charakteru.

Kościół w Waplewie²⁰ p.w. św. Stanisława, przeszedł w posiadanie rzymskokatolików w 1945r. Obecna świątynia pochodzi z k. XIX w. Jej salowe wewnątrz z drewnianą emporą organową nasycone jest elementami charakterystycznymi dla kościoła katolickiego. Z elementów świątyni ewangelickiej z pewnością pozostał układ przestrzenny wnętrza, empory okalające wewnątrz

²⁰ Historia parafii w Waplewie sięga XVw. Pierwsza wzmianka o istniejącej świątyni pochodzi z XVw. Do 1612r. o istniejącym kościele nic nie wiadomo. W 1612r. powstała tutaj parafia ewangelicka i wtedy wybudowano kościół. Niestety w 1780r. był w stanie grożącym zawaleniem i został on rozebrany. Obecnie istniejąca świątynia została wzniesiona w latach 1870–1872. Kościół jest orientowany, wzniesiony na planie prostokąta z przylegającą od wschodu - zakrystią i od zachodu - wieżą.

kościół, jak również krzyż umieszczony w części prezbiterialnej świątyni. O innych zmianach niewiele można powiedzieć ze względu na braki w archiwalnej dokumentacji. Dostępne są jedynie fotografie z 1998r., gdy świątynia była już rzymskokatolicka. Ale nawet to porównanie z jej aktualnym stanem wskazuje, że jeszcze wtedy charakter świątyni był dużo bardziej ascetyczny niż obecnie.

Rys. 6. Kościół p.w. św. Stanisława w Waplewie, widok w stronę prezbiterium (1996r.)²¹

Kościół p.w. św. Marii Magdaleny w Rozogach²² ma również cechy świątyni ewangelickiej. W jednonawowym wnętrzu znajdują się empory wsparte na kolumnach. Śladem po dawnej świątyni ewangelickiej jest także zachowany ołtarz główny z 1850r. Przykład ten jest o tyle ciekawy, że świątynia ta służy wyznawcom Kościoła rzymskokatolickiego dopiero od 1967r. Po II wojnie światowej obiekt początkowo stał pusty. Następnie dochodziło do prób zaadaptowania go na dom kultury i magazyn leków. Wysiłki okazały się nieskuteczne i do dziś świątynia służy rzymskokatolikom. Kościół wybudowany został w stylu neo-

²¹ Fotografia z 1998 r., (w:) dokumentacja Urzędu Konserwatora Zabytków w Olsztynie

²² Parafia w Rozogach istniała już w roku 1665. Istniał wtedy drewniany kościół, który został spalony w roku 1700. Nowa świątynia została wybudowana jeszcze w tym samym roku i istniała do 1869. Obecnie istniejący kościół pochodzi z 1885r. Po II wojnie światowej stał pusty. Odnotowane są także próby przekształcenia obiektu na dom kultury i magazyn leków. Od roku 1967 w świątyni odbywały się nabożeństwa katolickie.

gotyckim i jest jednym z wielu powstałych w XIX w. w tym stylu, na terenie Warmii i Mazur.

*

Przedstawione tutaj wybrane przykłady obiektów sakralnych, stanowią jedynie część pokaźnej grupy wszystkich konwertowanych dla potrzeb Kościoła rzymskokatolickiego po II wojnie światowej świątyń poewangelickich Warmii i Mazur. Każdy z obiektów ma swoją odrębną historię i dla pełnego obrazu zagadnienia należy przeanalizować każdy z nich odrębnie - według różnych istotnych dla tego procesu kryteriów, a zwłaszcza w odniesieniu do charakterystycznych dla danej konfesji chrześcijańskiej (rytu) podstaw dogmatycznych i teologicznych. One bowiem są dopiero prawdziwą wykładnią stanowienia o zasadności użycia takich czy innych działań w sferze architektury.

Już jednak zaprezentowany tutaj przegląd niewielkiej części tych obiektów daje podstawy do sformułowania wstępnych wniosków i uogólnień, pomocnych przy dalszym rozpoznaniu problematyki związanej z przemianami świątyń poewangelickich tego obszaru.

Niezależnie od czasów, w jakich obiekty powstawały, sposób ich poszanowania przez wiernych w dużej mierze zależy od osób, w których ręce świątynie trafiały. Trudno doszukać się zależności między czasem, czy miejscem ich powstania, a dalszym ich losem. Istnieją zarówno przykłady najstarszych obiektów zachowanych do dziś bez naruszenia ich pierwotnego charakteru (np. świątynia w Ostrymkole), jak też tych potraktowanych z nienależyтым szacunkiem (np. w Rydzewie). Wśród tych najnowszych także można odnaleźć przykłady pozytywne i negatywne.

Przekształcenia form architektury obiektów poewangelickich dotyczą przede wszystkim ich wnętrza. Zmiany zachodzące w ich wyglądzie zewnętrznym nie miały bezpośredniego związku ze zjawiskiem konwersji, a wynikały raczej z niszczenia obiektów, bądź potrzeby ich rozbudowy.

Dotyczy to wszystkich omawianych świątyń.

Charakterystyczne dla konwersji przemiany we wnętrzach świątyń są efektem przystosowania ich do wymogów liturgii Kościoła rzymskokatolickiego lub też potrzeby bezpośredniego nawiązania ich wyglądu tradycyjnego.

Wprowadzane zmiany przebiegały z różną intensywnością. Część z nich ograniczała się do niezbędnego minimum. Miały także miejsce jednak i takie sytuacje, w których dochodziło do prób zacierania charakteru świątyni ewangelickiej. W większości przypadków przekształcenia te czynione jednak były z poszanowaniem zastanych wartości architektury i wystroju tych obiektów.

Fakt istnienia dużej ilości tego typu przekształceń w obrębie różnych konfesji chrześcijańskich świadczyć się zdaje o wzajemnych, dużych możliwościach adaptacyjnych ich dawnych obiektów sakralnych. Jest też dowodem na to, iż różnice pomiędzy tymi konfesjami nie są aż tak znaczące, aby świątynie nie mogły służyć, w przypadku utraty pierwotnego ich właściciela, zarówno ewangelikom jak i katolikom. Potwierdzeniem tego jest chociażby fakt, że najstarsze z zachowanych obiektów, pierwotnie służąc katolikom, w czasie reformacji stając się protestanckimi, w latach powojennych na nowo służył wiernym Kościoła rzymskokatolickiego.

Wydaje się że granicą, której nie należy przekraczać przy dostosowywaniu obiektów do potrzeb innych niż dotychczasowa konfesji chrześcijańskich, jest ztracanie charakteru świątyni i eliminowanie jej podstawowych wartości sakralnych, tych w szczególności, które dla wszystkich konfesji stanowią, bez względu na kwalifikację dogmatyczną, teologiczną, eklezjologiczną czy zwyczajową, wartość podstawową, odnoszącą się do istoty i celu spełnienia Bożych Objawień.

Tak jak bowiem na terenach pogranicza naturalne jest wspólne życie ludzi różnych

wyznań i religii, przy ich wzajemnym szacunku i miłości, tak i ich świątynie winny z tym poszanowaniem być traktowane. Wtedy zarówno wyjątkowość tych obiektów nie zostanie zatracona, jak możliwe będzie ich dalsze sakralne użytkowanie. Wszystkie przecież reprezentują jedną wspólną wiarę chrześcijańską. Są wspólnymi domami Jedyne go Boga.

Literatura:

1. *Bielawy Krzysztof, Kościół ewangelicko – augsburski na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej w spojrzeniu historyczno-ekumenicznym, wyd. HOSIANUM, Olsztyn 2008,*

2. *Wojtkowski Jacek Maciej, Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972–1992, wyd. Wydział Duszpasterski Kurii Metropolitalnej Archidiecezji Warmińskiej, Olsztyn 2002,*

3. *Bouyer Louis, Architektura i liturgia, wyd. Astraia, Kraków 2009.*

Źródła elektroniczne:

www.ciekawemazury.pl

www.polskaniezwykla.pl

www.nid.pl

Dokumentacja Urzędu Konserwatora Zabytków w Olsztynie

**CONVERSION TRANSFORMATION
FORMS OF RELIGIOUS ARCHITECTURE IN
THE BORDERLAND AFTER THE SECOND
WORLD WAR, BASED ON SELECTED
EXAMPLES OF PROTESTANT CHURCHES**

Teterycz-Dorosz Magda

Belorussian National Technical University

Architectural transformations of Protestant churches located in region Warmia and Mazury are the subject of development. The point of the paper is to present principal changes that concern Protestant churches' architecture as a result of conversion. It shows differences between Protestant and Roman Catholic temples.

The article is also an attempt to answer the questions: is it possible to utilize temples by different followers of Christianity with respect for dissimilarity of each confession? How far should reach the changes caused by conversion transformation?

The paper is based on analysis of selected examples of former Protestant churches located in the region called Warmia and Mazury, that are actually used by followers of the Roman Catholic Church.

Поступила в редакцию 17.02.2014 г.